

Урсу Н.О.

доктор мистецтвознавства, професор кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва

Березіна І.В.

кандидат архітектури, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ХРАМИ-ФОРТЕЦІ НА ТЕРЕНАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Анотація. Стаття присвячена розгляду храмів-фортець на землях Хмельниччини і містить відомості про історичне минуле, архітектурні та фортифікаційні особливості сакральних оборонних об'єктів.

Ключові слова: храм-фортеця, архітектура, сакральна споруда, фортифікаційні об'єкти.

Анотация. Урсу Н.А., Березина И.В. Храмы-крепости на землях Хмельниччины. Статья посвящена рассмотрению храмов-крепостей на землях Хмельниччины и содержит сведения об историческом прошлом, архитектурных и фортификационных особенностях сакральных оборонных объектов.

Ключевые слова: храм-крепость, архитектура, сакральная постройка, фортификационные объекты.

Summary. Ursu N.A., Berезina I.V. Temples-fortresses on the lands of Khmelnychchyna. The article examines temples-fortresses on the lands of Khmelnychchyna and contains information about the historical past, architectural and fortification peculiarities of sacral defence objects.

Key words: temple-fortress, architecture, sacral construction, fortification objects.

Постановка проблеми. У XIII-XVIII століттях на Заході України розвивалось будівництво міст, що належали феодалам, невід'ємною частиною яких є оборонні споруди та замки. Минуле цих населених пунктів – сторінки героїчної історії українського народу. У ті часи основною оборонною системою була стінова. У її межах існували певні відмінності залежно від основного будівельного матеріалу, конструктивної будови та обладнання оборонних башт. Нерідко стінова система доповнювалась штучними земляними валами та фасадами. На ранньому етапі розвитку вогнепальної зброї це були досить надійні засоби міської фортифікації, але з удосконаленням артилерійської справи вони дедалі менше відповідали своєму призначенню. На зміну їм у XVI столітті приходять бастионна система, запозичена в Італії.

У період, коли виникає нагальна потреба захисту рідної землі від чужоземної навали, зростає міць споруди, висота і товщина кріпосних стін, ставляться оборонні вежі. Найдавніші оборонні споруди були з дерева. У XIII ст. з появою стінобитних знарядь зводяться кам'яні стіни значно більшої висоти, оборонні башти з бійницями. З XIII ст., а також у XIV – першій пол. XVI ст. за масштабами спорудження і кількістю типів чільне місце на Хмельниччині посідають оборонні будівлі. Характерними рисами для них є чітка функціональність, суворість силуету, лаконічність архітектурних об'ємів, стриманість пластичних форм, скупе використання декору.

У силу цілого ряду історичних обставин, найдавніший період будівництва фортифікаційних споруд в Україні був орієнтований на якнайповніше використання оборонних можливостей природного довкілля. В цьому відношенні фортифікаційна архітектура відповідала загальному характеру урбаністики, яка на Хмельниччині споконвічно була прив'язана до природи і становила з нею одне ціле. Оскільки навколишня природа була різноманітною, оборонна доктрина полягала не в тому, щоби оточувати певну територію стандартизованим поясом укріплень, а в тому, щоби забезпечити надійний захист, застосовуючи різні засоби, насамперед природні. Серед науковців, які досліджували фортифікаційну архітектуру можна назвати Ю.Сіцинського [10], О.Лесика [5], О. Пляменицьку [9], В. Вечерського [3], І. Данілова [2], О. Годованюка [1] та ін. Проте майже поза увагою залишались фортифікаційні сакральні споруди на теренах Хмельниччини. Деякі з них розглядалися поодинокі і не були включені до цілісного компендіуму оборонних побудов. Тому **мета статті** – розглянути храми-фортеці, які ще залишилися та існують на землях Хмельниччини.

Виклад основного матеріалу. До наших днів в Україні збереглася велика кількість кам'яних замків, а також фортець бастионного типу. Значна частина з них розташована на теренах колишньої Подільської губернії. Найдавніші оборонні споруди Поділля розміщені у Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Сатанові, Сутківцях.

До фортифікаційних споруд також відносяться зазначені храми-фортеці та укріплені монастирські комплекси чернечих орденів, які складають окрему

Надійшла до редакції 3.08.2011

групу і заслуговують не менш пильної уваги, бо інтегрували ідею захисту не лише матеріального, а й духовного.

Виникнення специфічного типу споруди, який поєднував у собі культове та оборонне призначення – уфортифікованого храму – зумовили міжфеодалні війни та наскоки татар. Навіть за браком елементів активного захисту масивні монолітні стіни з мінімальною кількістю невеликих, високо розміщених вікон, єдиний вхід і відсутність зовнішнього оздоблення яскраво свідчили про оборонний характер будівлі.

Зразком поєднання культової та оборонної функцій служить Покровська Церква в Сутківцях на захарчанському Поділлі, збудована в другій половині XV ст. (1476). Церква є класичним зразком церковного з'єднання вимог культури й інкастеляції; її ідеальна доосередність послідовно проведена як у плані, так і в елевачії. Довкола її центральної квадратної нави зосереджені чотири напівкруглі башти, з яких три закінчені широким зубчастим карнизом і стіжковим перекриттям із ліхтарнею й маківкою згори. Західна – чолова – башта мала колись прекрасну дерев'яну надбудову (з XVIII ст.), типову для українських дерев'яних дзвіниць, але її знищено невмілою реставрацією в 1903 р. Центральна нава перекрита двоспадною покрівлею з характерними для готичного будівництва ступінчастими фронтонами. У своїй внутрішній конструкції Сутковецька церква двоповерхова [10, с. 77-79]. Приземелля із круглими фортечними вікнами й амбразурами перекрите складною системою жолобових і гостролучних склепінь із готичними нервюрами, що «вистрілюють» із масивного пілону посередині нави. Горішній поверх церкви-твердині, призначений на розміщення оборонців, має цілу систему стрільниць-амбразур. Стіни церкви збудовані з ламаного вапняку, залитого своєрідним цементом, склепіння – з цегли. «Загальна концепція цілої будівлі, простірний розподіл мас, конструкції та склепіння, перекриття, окремі архітектурні форми та деякі деталі цілком ясно говорять, що маємо тут до діла з готикою». Візантійсько-романським залишилися тут лише план та оформлення вікон і амбразур.

Характерними для даних теренів є триконхові храми (в основі мали форму трилисника), котрі майже всі несли оборонну функцію. Культові споруди цього типу – одні з найстаріших і датуються, починаючи із XIII ст.

Триконхові оборонні храми представлені у Кам'янці-Подільському чотирма церквами, дві з котрих збереглися до нашого часу (Миколаївська та Св. Петра і Павла), а дві – Іоано-Предтеченська і Св. Трійці (за іншими джерелами Троїцька) теж могли б дожити до сучасності, якби не були розібрані в 30-х роках XX ст. радянським режимом.

Миколаївська Церква (XIII ст.) є однією з найдавніших вірменських споруд міста. Побудована на місці більш ранньої XI-XII ст.ст. До 1811 р. називалася Благовіщенською. У 1672 р. була зруйнована; на початку XVIII ст. – відновлена. В кінці XIX – початку XX ст.ст. церква укріплена аркбутанами. Кам'яна, однонавова, одноапсидна. Товщина стін 1,5 м. Внутрішній об'єм

перекритий коробчастими склепіння з чотирма розпалубками і конхою з однією розпалубкою в апсиді. У північно-західному кутку внутрішньостінні сходи ведуть на хори. Накрита трисхилим дахом з гранями над апсидою. Перед центральною частиною західного фасаду – невисокий дерев'яний тамбур. На бічних фасадах відповідно простінкам в інтер'єрі між розпалубками – по одному контрфорсу. На південному фасаді вставлений хачкар з датою «1554» і ім'ям «Акоп». На продовженні стіни західного фасаду в обидві сторони відходять аркбутани завдовжки 4,4 м з широким арочним отвором кожен. Віконні отвори мають арочні перемички і внутрішні чверті з профільованих білокам'яних блоків. Дверні отвори з напівциркульними перемичками; південний отвір закладений, по закладці виконаний розпис масляними фарбами (XX ст.). Білокам'яні обрамлення ніш на західному фасаді і арочний портал на південному характерні для вірменської архітектури: складні поєднання глибоких викружек, косих полицок і тричвертного валу, низ якого орнаментований крученими джгутами в пізньороманському стилі. Простота об'ємно-планувального рішення пам'ятки в поєднанні з декором ставлять його в ряд цінних споруд пізньороманського стилю, що відобразили одну з ранніх шкіл вірменських майстрів.

Петропавлівська церква зведена у 1580 р. В кінці XVIII ст. стіни укріплені контрфорсами, а в 1834 р. до західного фасаду прибудована дзвіниця в стилі класицизму. Кам'яна, триконхова; мала башту над бабинцем. Прямокутна в плані нава з двома напівкруглими конхами, на сході завершена напівкруглою апсидою. Перекриття нави і притвору – напівциркульні склепіння з розпалубками, вершини яких сходяться в шелигах. Пам'ятка відноситься до нечисленної групи триконхових храмів, що відображають важливий період в розвитку української архітектури і творчі зв'язки з Молдовою.

Храм фортечного типу – церква Св. Трійці, один з найдавніших храмів Кам'янця, датований приблизно XIII ст., відновлений Коріатовичами в XIV ст. На жаль, у радянські часи у 1930 р. цю твердиню, а також Іоанно-Предтеченську було розібрано. Іоанно-Предтеченська церква використовувалася як оборонна споруда – відсутність декору, міцні контрфорси, маленькі отвори вікон, розташованих високо від землі. Належить до триконхових храмів з оборонною баштою по осі західного фасаду.

Часто для оборони пристосовували горище храму і для обстрілу довкілля влаштовували над будівлею або її частиною глухий парапет, бруствер чи аттик зі стрільницями. До таких споруд слід віднести башту-дзвіницю вірменського костюлу, що височить серед Старого міста у Кам'янці. Рідко яка панорама міста не включає образу цієї твердині.

Башта Вірменського костелу у Кам'янці-Подільському, кінець XV – початок XVI ст.ст., побудована як дзвіниця вірменської Миколаївської церкви XIV-XV ст.ст. (збереглася західна галерея). З 1633 р. у першому ярусі башти розміщувалася церква Степаноса. Тоді ж її стіни і склепіння були розписані. П'ятиярусна, є квадратною в плані спорудою із сторо-

нами 11 м; висота кам'яних стін – 22,7 м, загальна висота 38 м. Перекриття на I ярусі – циліндричне. Дверний отвір на першому ярусі обрамлений білокам'яним ренесансовим порталом. Вхід на другий ярус – по зовнішнім дерев'яним і кам'яним сходам, всередині – по пристінним сходам. Зв'язок з рештою ярусів – по дерев'яних драбинах. У третьому і п'ятому ярусах на чотири сторони виходять бійниці зі шоками, що розширюються в обидві сторони; у кожній кутовій вежі – по три бійниці ключеподібної форми. Віконний отвір в апсиді першого ярусу із стрілчастою перемичкою і білокам'яним наличником, профілізація якого характерна для вірменської архітектури. В інтер'єрі церкви зберігся фресковий розпис XVII-XVIII ст. Фасади розчленовані білокам'яними карнизами. Стіни обштукатурені (окрім білокам'яного декору). Дах вирішений усіченим восьмигранним шатром, що переходить в барабан з банькою. Кутові башточки накріті куполами, на маленьких барабанах яких – шатрове завершення. Пам'ятка є спорудою періоду раннього ренесансу.

Окремо можна виділити храми, у яких для оборони були пристосовані часто окремо розташовані дзвіниці-башти, або просто башти, що разом із храмом складали комплекс. Такою є Покровська церква-замок у селі Шарівка (XIV-XVI, XVIII ст.ст.). Стародавня частина споруди – дзвіниця – добудована в XIV ст. як оборонна башта. У 30-і роки XV ст. до східного фасаду башти прибудований триконховий об'єм церкви. Оборонна башта стала дзвіницею, її перший ярус перетворився на притвор, другий перероблений під хори. Відновлена в 1773 р., після зруйнування на початку XVIII ст. У центральній частині було зроблене нове склепіння, стіни розтесані і у верхніх частинах закладені віконні отвори, в бічних об'ємах пробиті нові входи, замінені дах. У 1890-1892 рр. споруда перебудована: підняті стіни бічних об'ємів, закладені готичні отвори, зведений новий дах з дерев'яним барабаном і низьким шатром. У башті надбудовані два яруси з шатровим дахом. За об'ємно-планувальним рішенням споруда відноситься до типу триконхових. Перекриття являє собою систему напівциркульних конхових склепінь з розпалубками над вікнами. Центральна частина розкрита до апсиди і бічних гілок трьома широкими отворами із стрілчастими арками. Дзвіниця-башта майже квадратна в плані, з внутрішніми розмірами сторін 6 мЧ 5,4 м. Товщина кам'яних стін 1,7 м. Верхні два яруси складені з цеглини. Перекриття над першим ярусом – напівциркульні, над іншими – балочні. Сходи на другий ярус кам'яні внутрішньостінні, проходять в південній стіні. Дверні і віконні отвори зовні – з архітравними цегляними перемичками, стародавні дверні отвори – з кам'яними перемичками трицентрового контуру. Стародавні віконні отвори – з кам'яними, стрілчастого контуру і внутрішніми чвертями з профільованих білокам'яних блоків. Пам'ятка відноситься до рідкісного типу споруд, що збереглися на Україні та синтезують культові і оборонні функції [9, с. 1].

Летичівський храм – прямокутний в плані, з підкресленим вертикальним членуванням мас, на перший погляд не має нічого спільного зі спорудами фортифікаційного характеру. Зі сходу однієї з ним висоти –

п'ятигранна видовжена в плані апсида. З півночі та півдня розташовані дві низькі каплиці.

Над головним, західним фасадом влаштований фронтон з декорацією у вигляді волот і кам'яних ваз. Аналогічні вази, розміщені на схилах даху, відмічають межу навий апсиди. Над ними, на даху, влаштована вежка з фігурною банькою. Вхід здійснювався через притвор з портиком на заході. Портик складається з двох масивних стовпів, фігурного фронтона і відкритих на три боки прорізів, центральний з котрих – арочний. Його оздобленням є круглі ніші, архівольти, кутові пілястри. Проте аналізований храм має яскраво висловлені фортифікаційні риси – під карнизом збереглися ключеподібні бійниці – сліди пристосування споруди до оборонних цілей [8, с. 218].

Покровська церква в селі Адамівка на Хмельниччині зведена у 1773 році. У 1884 р. до західного фасаду прибудована дзвіниця. Кам'яна, відноситься до стародавнього типу оборонних триконхових храмів України XVI ст. Основний об'єм складається з бабинця, нави з двома невеликими напівкруглими конхами-апсидами з півночі і півдня і витягнутої на схід напівкруглої вітварної частини, площа якої в 2 рази перевищує габарити гілок. До бабинця примикає квадратна в плані, двоярусна дзвіниця, завершена чотиригранним шатровим верхом. У північній стіні дзвіниці – сходи, що ведуть на хори. Нава перекрита дерев'яним зімкненим склепінням на дерев'яному восьмигранному світловому барабані, посадженому на стіни за допомогою вітрил і залому. Дах двосхилий, над апсидою і конхами утворює напівконічні шатри, перекритий листовим залізом. Перекриття в дзвіниці і апсидах – пласкі, дощато-балочні, в бабинці – із підшивною стелею. У першому ярусі дзвіниці влаштований притвор, сполучений центральною частиною з дверним отвором. Строгість архітектурного вигляду фасадів прикрашена пояскочком дерев'яного різьбленого карнизу, раніше розфарбованого, вертикального шалівково барабана, прямокутними вікнами пізнього походження, що зберегли в апсиді профіль лучкової перемички. Пам'ятка є рідкісним прикладом триконхового храму XVIII ст. [12, с. 218].

В окремий різновид можна виділити замкові храми, котрі знаходились на території фортеці і в зв'язку з цим виконували, поряд з культовими, також і оборонні функції (Кам'янець-Подільський). Наочним прикладом може слугувати Старокостянтинівський храм Волинської губернії Пресвятої Диви Марії Громничої (Очищення Богородиці), котрий в теперішні часи лежить в руїнах. Він був вимуруваний над річкою Случ у 1612 році. З 1613 року починають будувати кляштор, і з часом цілий комплекс входить до складу фортифікаційних укріплень міста [13, с. 233]. Пресбітерія розташовувалася у п'ятигранній апсиді, де інсоляція здійснювалася через невеликі, круглі, подібні до амбразур, вікна. Стіни по фасадах мали по два ряди бійниць. Вежа перебудована архітектором Є. Жибером з черепашнику під оборону у XVIII ст. Дзвіниця квадратна в плані, п'ятиярусна, зі стінами, що звужуються догори [8, с. 226]. Це невелика за розміром (20,5x9,5) мурована одноярусна одноапсидна

споруда без різниці та пономарні. В архітектурі храму ще помітні риси готики (стрілчасті перемички вікон; стрілчасті арки в інтер'єрі; фасад, звернений у бік замкового двору, підсилено двома контрфорсами). Замковий храм з самого початку було задумано як складову частину оборонного комплексу. Житловий палац, підсилений циліндричною наріжною оборонною баштою, і Троїцька церква, витягнуті в одну лінію, утворюють єдиний фронт, паралельний до берегу річки Случ. Внаслідок такого розміщення апсида храму звернена не на схід, як звичайно, а значно зміщена на північ. Для флангового обстрілу вздовж оборонного муру та фасаду палацу, звернених до р. Случ, одночасно з церквою було збудовано оборонну башту, органічно поєднану із стіною церкви.

Іншу групу становлять монастирі-фортеці, архітектура і комплекс споруд яких майже не відрізняється від замків. Приклад – монастир Бернардинців у місті Ізяслав, початку XVII ст. Господар Ізяслава Я.Заславський наказав спорудити у 1602-1603 роках монастир бернардинців з костелом св. Михайла з боку північного сходу від Старого міста. За легендою тут раніше стояв оборонний православний монастир. У будь-якому разі бернардинський монастир до цього часу зберіг залишки своєї автономної від міста оборонної системи. До складу споруд монастиря входять костел бернардинців, келії та стіни з баштами і воротами. Комплекс монастиря є характерним зразком споруд у стилі бароко XVII ст., що втілював розвинений варіант забудов з оборонною функцією. Стіни з воротами і баштами (початок XVII ст.) оточували монастир з чотирьох сторін, утворюючи в плані прямокутник. Збереглася західна стіна, що включає трипрорізну аркову дзвіницю. Комплекс збудований за проектом архітектора Якуба Мадлена. Над скульптурою і різьбленням вівтарів в Ізяславі працювали учні одного з найбільш загадкового скульптора Іоанна Пінзеля. Костел представляє собою овальну побудову з глибокою гранчастою апсидою та двома виступами ризалітів на півночі та півдні, що імітують трансепт. Над південним ризалітом піднімається висока квадратна башта, на якій раніше містився годинник. З півдня до костелу прилягають монастирські корпуси, що утворюють два клуатра, один з яких оточує аркада. Оборонна система монастиря містила не лише стіни й башту [12, с. 130]. Окрім того, монастирські корпуси мали оборонні пристосування у вигляді ланцюга бійниць, що розмішувалися в агтиковому поясі й забезпечували відторгнення противника з трьох сторін. З четвертої сторони височить костел, верхній ярус якого також міг бути пристосований для потреб оборони.

Висновки. Хмельниччина справедливо вважається одним із знакових регіонів у плані концентрації тут не лише оборонних фортець та замків, але й храмів, які окрім культового призначення виконували функції укріплення і могли за необхідності надати укриття тим, хто його потребував. У цілому можна простежити кілька типів церков-твердинь, що ілюструють розвиток культового оборонного будівництва на досліджуваних землях:

- триконхові храми: одні з перших сакральних споруд, були досить поширеними на території даного регіону, часто мали пристосовані до оборони башти;
- храми з укріпленими баштами-дзвіницями;
- церкви, що знаходились на території фортець, завдяки чому несли оборонну функцію;
- оборонні монастирські комплекси, архітектура і комплекс споруд яких майже не відрізняється від замкових забудов.

Водночас, діяльність архітекторів XIX ст., що працювали на теренах Хмельниччини, надзвичайно сильно відбилася на архітектурі губернського центру. Через необхідність розширення доріг в середині XIX ст. було розібрано багато фортифікаційних споруд, в результаті чого Кам'янець дещо втратив самобутність європейської фортеці, а Хмельниччина втратила сакральні споруди оборонного характеру.

Наступні розвідки у галузі дослідження храмів-фортець торкатимуться пошуку імен архітекторів, творців видатних сакральних споруд оборонного зодчества.

Література:

1. Годованюк О. Маловідомі оборонні храми Волині / О.Годованюк // Матеріали Міжнародної конференції «Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський, 1993. – (48 с.). – С. 16-17.
2. Данілов І. В., Гераськів В. М. Фортифікація: погляд у минуле / І.В.Данілов, В.М.Гераськів // Нарис з історії оборонного мистецтва. – Кам'янець-Подільський, 1999. – 80 с.
3. Історія української архітектури / Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; за ред. В.І. Тимофійка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.: іл. – Бібліогр. : с. 457-469. – 700 пр.
4. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник. – Львів-Кам'янець-Подільський : «Центр Європи», 2003. – 320 с.
5. Лесик О.В. Замки та монастирі України / О.В. Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
6. Мардер А.П. Архітектура: Словник-довідник / А.П.Мардер, Ю.М.Євреїнов, О.М.Пламєницька. – К.: НДІТІАМ, 1993. – 334 с.
7. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Летичева Подольской губернии / М.Я.Орловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 14. – С. 500-508.
8. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстр. справочник-каталог: Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с.: ил.
9. Пламеницька О.А. Оборонні храми Поділля. Покровська церква-замок XIV-XIX століть. (с. Шарівка Ярмолинського району Хмельницької обл.) / О.А. Пламеницька //www.heritage.com.ua (mistectvo). – 2 с.
10. Пламеницька О.А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2005. – 388 с.: іл. – Бібліогр.: с. 342-356. – 1000 пр.
11. Січинський Ю. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVII ст. / Ю.Січинський. – К., 1928. – 96 с.
12. Хмельниччина справжня. Фото книга. (Видання друге). – Хмельницький: Поліграфіст, 2007. – 156 с.
13. Wołyński (M. J. Giżycki). Wykaz klasztorów Dominikańskich prowincji Ruskiej / (M. J. Giżycki) Wołyński. – Kraków, 1923. – Т. 2. – 278 s.